

1

Filozofija Istoka i Zapada

Evropa je – ako izuzmemo islamsku tradiciju u srednjem veku – tek u sedamnaestom i osamnaestom veku dospela u kontakt sa azijskom filozofijom, a ozbiljnije studije započete su tek u devetnaestom veku. Otkriće filozofskog mišljenja izvan Evrope izazvalo je različite reakcije: divljenje racionalnom i etičkom mišljenju izvan hrišćanstva, fasciniranost egzotičnim, ali i prezir prema primitivnom karakteru drugih misaonih tradicija. Ovo suočavanje sa različitom misaonom tradicijom bilo je, razume se, obostrano. I na Istoku i na Zapadu čovek je bio primoran da se upita šta je postojanje drugih tradicija mišljenja značilo za sopstvenu tradiciju, i kako i u koju svrhu ih treba proučavati.

Pojam „filozofija”

Holandski jezik je jedan od retkih koji ima sopstvenu reč za „filozofiju”: „*wijsbegeerte*”, „žudnja za mudrošću”. Ali holandska reč „žudnja za mudrošću” nije naravno ništa drugo do prevod grčke reči *philosophia* koja je u većini evropskih jezika preuzeta bez prevoda. Reč *philosophia* može biti prevedena kao: „ljubav prema mudrosti” od grčkih reči *philein*, voleti, i „*sophia*” mudrost. Azijski jezici – s izuzetkom arapskog – nisu preuzeli ovu grčku reč i stoga je opravdano pitanje da li jezici kao sanskrit i antički kineski imaju reč za „filozofiju”.

Šta znači naći u nekom drugom jeziku – u slučaju kineskog i jeziku koji ne pripada indoevropskim jezicima – apstraktni pojam poput „filozofija”? Prevođenje termina za konkretne pojmove u većini

slučajeva nije vrlo teško. U principu možemo otkriti da kineska reč *mu* znači „drvo” ako nam Kinez izgovarajući tu reč pokazuje na drvo. Možda bismo u početku mislili da ta reč označava „drvo hrasta” jer Kinez stalno pokazuje na hrast, ali taj nesporazum lako možemo otkloniti ako se malo potrudimo. Možda će se ispostaviti da reč *mu* nema sasvim isti sadržaj kao naša reč „drvo” jer u mnogim jezicima ne postoji i inače neprecizna razlika između pojmova „drvo” i „žbun” i oba su često označena istom rečju.

Apstraktni pojmovi kao „filozofija” suočavaju nas sa temeljnijim problemom: drvo i drvo hrasta i drveće postoje svuda u svetu, no da li to možemo reći i za filozofiju? Drugim rečima: nije dovoljno samo pronaći ekvivalentni termin u vrlo različitim jezicima, već treba ispitati i da li ono što taj termin označava postoji u drugim kulturama. Problem se uz to ne ograničava na ovaj aspekt: stvari se menjaju kao što se menja i značenje reči. Čak i u našoj kulturi nije samorazumljivo da je terminom „filozofija” označavano uvek isto i da je filozofija kakvu danas poznajemo uvek postojala u istoriji zapadne civilizacije. Pitanje je zapravo šta označavamo rečju „filozofija”?

Reč *philosophia* prevodi se doduše kao „žudnja za mudročću” ili „ljubav prema mudrosti”, ali u grčkom jeziku nije uopšte imala isto značenje koje ima u kasnijoj tradiciji. Filozofija je u Grčkoj označavala svako sticanje znanja i uvida. Ta reč je, dakle, pre odgovarala našoj reči „nauka” nego našoj reči „filozofija” i stoga se mogla koristiti i u množini: *philosophiai*. Mnoge *philosophiai* nisu bile različiti filozofski sistemi, već grane nauke koje se odnose na mnoge oblasti saznanja.

I u kasnijoj zapadnoj tradiciji reč „filozofija” nije označavala ono što danas srećemo u istoriji filozofije, i obrnuto, za ono što danas prepoznajemo kao filozofiju nije bio korišćen taj termin. U Evropi je u srednjem veku ono što danas nazivamo filozofijom označavano kao „*dialectica*”. I u moderno doba termin „filozofija” i dalje označava celinu svih nauka. Tako se glavno delo Isaka Njutna iz 1687. g. zove *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*, „Matematički principi filozofije prirode”, iako bismo mi danas predmet označili kao „prirodna nauka”. Naziv „filozofija prirode” za prirodne nauke bio je uobičajen i u devetnaestom veku. Ono što danas označavamo kao „filozofija”, naimet metafizika, u antičko doba označavano je kao „*prôtè philosophia*”, „prva filozofija”, naziv koji i Rene Dekart koristi u spisu *Meditationes de prima philosophia* (1641), „Meditacije o prvoj filozofiji”.

Ni sam termin „filozofija” ni ono što je označeno tim terminom nisu konstantni. Filozofi – a to znači autori o kojima izveštava istorija filozofije – tokom vekova pisali su gotovo o svemu što zaokuplja čovekov intelekt. Već u staro doba Parmenid se bavi *bićem*, pitagorejci se bave analogijama između odnosa brojeva i poretka u kosmosu, jonski filozofi prirode i atomisti bavili su se pitanjima koja bismo danas svrstali u prirodne nauke, Platon moralnim ponašanjem, odnosom znanja i moralnog ponašanja i uređenjem države i društva, a Aristotel gotovo svim oblastima ljudskog znanja, uključujući i spise o kosmosu i kretanju životinja (*De Motibus Animalium*). U helenističko doba interesovanje se pomera ka fundamentalnim pitanjima života: dostizanju sreće i izbegavanju patnje. Ako sagledamo celinu istorije filozofije, čini se da moramo izvesti zaključak kako je jedino što filozofe tokom vekova povezuje to što su reagovali jedni na druge.

Moderni pojam filozofije tvorevina je pre svega dve ličnosti: Jakoba Brukera (Jacob Brucker) i Imanuela Kanta. U tradiciji takozvanih „doksografija” (manje sistematskih zapisa o životu i mišljenju filozofa kakva je ona antičkog pisca Diogena Laertija, jednog od najvažnijih izvora za manje poznate antičke filozofe), Jakob Bruker je u periodu od 1742. do 1744. u Lajpcigu objavio pet tomova *Historia critica philosophiae, a mundi incunabilis ad nostrum usque aetatem deducta* („Kritička istorija filozofije, od početka sveta i sve do našeg doba”). Iako je ova knjiga daleko od istorije u modernom smislu, Bruker je u jednom delu sakupio ono što danas podrazumevamo pod pojmom „filozofije” i time je za svoje savremenike postao najvažniji izvor u toj oblasti.

Immanuel Kant, filozof osamnaestog veka, drugi je autor koji je formirao naš pojam filozofije. I Kant se doduše bavio oblašću prirodnih nauka, ali filozofija je za njega bila kritičko ispitivanje našeg razuma. Kant je time ne samo odredio područja kojima se bavi filozofija – teorija saznanja, metafizika, etika, estetika, antropologija, politička filozofija – već je svojom filozofijom pokazao unutrašnje veze između ovih filozofskih disciplina. Drugim rečima: ono što se podvodi pod zajednički imenitelj „filozofija” nije tek slučajna i nasumična skupina.

Kantovo shvatanje filozofije potom je znatno prošireno, recimo Hegelovom filozofijom, ali sa izvesnim preterivanjem ipak možemo reći da su Bruker i Kant izmislili filozofiju kakva je kasnije projektovana na istoriju zapadnog mišljenja. Ono što se ne uklapa u naš po-

jam filozofije, jednostavno nije obuhvaćeno istorijom filozofije. Stoga nije samorazumljivo da paralelni razvoj možemo naći u velikim azijskim civilizacijama.

Filozofija u kineskoj tradiciji

U antičkom kineskom pisanom jeziku ne postoji reč za „filozofiju”. To znači da ono što je obuhvaćeno savremenom istorijom kineske filozofije uopšte nije bilo označeno jednim pojmom. Moderna kineska reč za „filozofiju”, *zhexue*, 哲學, doslovno „učenje mudrosti”, kineski je izgovor dva karaktera koji se na japanskom izgovaraju kao *tetsugaku*; taj termin je početkom dvadesetog veka uvela škola iz Kjota kao prevod grčke reči *philosophia*. Klasični kineski pisani jezik ne poznaje reč za „filozofiju”. U Kini je ovaj termin počeo da se koristi tek kada su kineski intelektualci, koji su filozofiju studirali na Zapadu, počeli da tragaju za nečim uporedivim u sopstvenoj tradiciji. U tom smislu bi se moglo reći da su pre svega pragmatičar Hu Shi i istoričar Feng Youlan (Fung Yulan) naknadno „izmislili” kinesku filozofiju.

Ono što nalazimo u istorijskim delima Hu Shi-ja i *Feng Youlana* tokom istorije označavano je različitim imenima. U staro doba je ono što danas nazivamo kineskom filozofijom bilo označavano kao tradicija „učitelja” ili *zi*. U svom istorijskom pregledu Kine do kraja drugog veka p. n. e., veliki kineski istoričar Sima Qian podelio ih je na „škole”, „tradicije” ili *jia*, termin kojim su označavane i plemićke „kuće”. Sadržaj zbirki ovih škola, nazvanih po određenom učitelju, ne poklapa se ni sa onim što danas smatramo „filozofijom”, niti sa područjima interesovanja drevnih filozofa u evropskoj tradiciji. Tako su neka poglavlja u delima antičkih kineskih mislilaca, recimo u spisima *Mozi* i *Xunzi*, posvećena vojnoj strategiji i taktici, temama koje teško možemo smatrati filozofskim. Otuda ove rasprave jednostavno nisu ni uvrštene u savremene istorije filozofije, kao što ni predmet Aristotelove rasprave „O kretanju životinja” ne pripada filozofiji.

U kasnijim razdobljima filozofija nije označavana jednim opštim terminom, već su korišćena imena za određene škole mišljenja, a ne za opštu disciplinu. Ono što danas nazivamo „neodaoizmom” u trećem veku nove ere nazivano je *xuanxue*, „učenje o skrivenom”. U periodu Song (11. i 12. vek n. e.) i periodu Ming (od 14. do 17. veka n.

e.) takozvani „neokonfucijanizam” označen je kao *daoxue*, „učenje o putu”, *lixue*, „učenje o kosmičkim obrascima” (za „realističku” školu Zhu Xia) i *xinxue*, „učenje o stvarima, srca (uma, duše)” (za „idealističke” škole Lu Xiangshana i Wang Yangminga). Nije postojao jedan opšti termin za aktivnosti i oblasti interesovanja ovih škola.

Da li to što nije postojao termin za „filozofiju” znači da nije postojala ni svest o jedinstvu ciljeva filozofskog mišljenja? Svakako ne. Sve škole u kineskoj filozofiji postavljale su fundamentalna pitanja o razvoju ličnosti i značaju koji to ima za državu i društvo. Odgovore koje su jedni davali na ova pitanja drugi su pak osporavali ognjem i mačem. U tom smislu postoji tradicija slična onoj u Evropi jer se kontinuirano vodi rasprava, iako ne postoji neko opšte ime za to.

Filozofija u indijskoj tradiciji

Za razliku od kineske tradicije, u indijskoj tradiciji postoji reč koja se jednostavno prevodi kao „filozofija”: *darshana*, termin koji se i u modernoj Indiji koristi za „filozofiju”. Reč *darshana* etimološki je srodna rečima „gledati” i „posmatrati” i zato se *darshana* doslovno može prevesti kao „vizija” ili „razmatranje”. *Darshana* se može koristiti i u množini i označava različite sisteme mišljenja koje danas nazivamo filozofskim sistemima. Ova reč kao takva postoji već hiljadu godina.

Filozofski sistemi su u Indiji – kao i evropska filozofija u srednjem veku – usko povezani sa religijom i određenim religioznim pravcima. Otuda reč *darshana* ima i religiozno značenje. Indijska tradicija pak ima i drugi termin koji može biti preveden terminima „filozofija” ili „nauka” ali nema religiozno značenje: *anvikshiki*, termin koji se koristi već od trećeg veka nove ere. Pojmom *anvikshiki* označava se nauka nezavisna od religije, dakle isključivo teorijska spekulacija putem obrazlaganja i dokazivanja.

Iako je u moderno doba izabran termin *darshana*, važna je svest o tome da je sanskrit poznao i drugi termin kojim označava isključivo teorijsko mišljenje. Ne samo da postoji tradicija koju mi danas prepoznavamo kao filozofsku, već je postojala i svest o toj tradiciji kao što možemo videti iz istorijskih pregleda unutar ove tradicije.

Ipak, proučavajući azijsku misaonu tradiciju i poredeći je sa evropskom filozofijom, uvek moramo imati na umu značenje koje je

mišljenje imalo u tadašnje vreme. Ono što su indijski i kineski mislioci, kao i evropski antički filozofi, imali na umu i želeli da postignu možda se veoma razlikovalo od onog što mi danas iz akademske perspektive smatramo „filozofijom”.

Nastanak svesti o sopstvenoj tradiciji

Pisanje istorije o različitim filozofskim tradicijama počiva naravno pre svega na proučavanju dostupnih dela. O shvatanju filozofa čija dela nisu sačuvana – recimo Demokrita – ili onih koji sami nisu ni pisali – kao Sokrat i Konfucije – ponekad saznajemo iz kritičkih ili apologetskih rasprava drugih autora. Naravno, moramo biti oprezni sa ovim svedočenjima. Aristotel raspravlja o shvatanjima prethodnika, ali čini to u okvirima svoje filozofije i interesovanja i ne možemo znati koliko je verodostojan recimo njegov prikaz filozofa jonske škole i njihovog shvatanja prirode. Tako je i Sokrat kakvog poznajemo iz Platonovih dijaloga potpuno različit od Sokrata predstavljenog u Ksenofontovim *Uspomenama o Sokratu* ili u Aristofanovoj komediji *Oblaci*, i stoga se moramo upitati u kojoj meri Platonov Sokrat predstavlja samo Platonovo shvatanje.

Pored ovih sporadičnih spominjanja, u mnogim tradicijama već u ranoj fazi postojali su pokušaji da se sažmu i prokomentarišu shvatanja različitih mislilaca, dakle da se napiše neka vrsta istorije filozofije. Ovde ćemo kratko razmotriti neke od tih istorija filozofije nastalih unutar jedne tradicije.

Najpoznatiji i jedini sačuvani pregled grčke filozofije jeste delo Diogena Laertija poznato pod imenom *Vitae philosophorum*, „Životi filozofa”, napisano po svoj prilici početkom trećeg veka nove ere; Diogen je u ovom delu sjedinio ono što mi danas očekujemo da sadrži jedna istorija filozofije. Ovo delo ne predstavlja hronološku istoriju, već su filozofi svrstani na poseban način, delom po pripadnosti određenoj školi, a misliocima koji nisu pripadali nekoj školi posvećeno je posebno poglavlje. Diogena osim toga ne interesuje toliko učenje ovih filozofa, već njihov život kako najavljuje i naslov dela. O učenju se raspravlja samo ukoliko je značajno za život i biografiju sačinjenu kao prilično nekritičko navođenje slučajnih događaja i anegdota koje se katkad graniče sa tračevima. Ipak, moramo konstatovati da Dio-

gen u svom delu pokazuje smisao za ono što uzajamno jeste ili nije povezano.

I u kineskoj tradiciji već vrlo rano postoje nastojanja da se sažmu misaoni tokovi. Konfucijanski filozof *Xunzi* (298-238 p. n. e.) u jednom od poglavlja svog dela, „Protiv dvanaest učitelja”, polemički raspravlja o nekim misliocima. Polemički je delom i esej koji se smatra i najstarijom istorijom kineske filozofije, naime 33. poglavlje dela *Zhuangzia* pod naslovom *Tianxia*, „U svetu” u kome se pre svega kritički raspravlja o mnogim antičkim kineskim misliocima. Opširnije informacije sadržane su u spisu *Shiji*, „Istorijski zapisi” Sima Qiana, oko 100 g. p. n. e., prvoj pisanoj istoriji Kine koja obuhvata sve periode od najstarijih vremena. Jedno od poglavlja u ovoj istoriji, „Biografije” ili „Memoari”, posvećeno je biografijama raznih ličnosti od istorijskog značaja (ne samo filozofa) i redosled je prilično proizvoljan. Sima Qian pak ne raspravlja posebno o filozofima i njihovoj međusobnoj vezi, ali je zato otac Sima Qiana, Sima Tan napravio podelu antičkih mislilaca po „školama”. Ova podela je doduše vrlo sporna, ali ipak pokazuje svest o koherentnoj misaonoj tradiciji.

Sažeti pregledi indijske misli nastali su tek u kasnijem periodu. U četrnaestom veku n. e. Madhava Acharya napisao je sistematski pregled indijske misli *Sarvadarshanasamgraha*.¹ Ovo delo mnogo pre zaslužuje naziv istorija filozofije nego već navedena dela jer je u njemu dat sistematski pregled četrnaest škola koje su u to vreme postojale u južnoj Indiji. Madhava Acharya se ne bavi biografijom ili doksografijom, već daje sistematski, kritički pregled osnovnih načela različitih škola i istovremeno i rezimira kritike koje su škole upućivale drugim učenjima. Njegova knjiga je i danas značajni pregled škola indijske filozofije i služila je kao uzor drugim pregledima.

U kineskoj tradiciji uporedivo delo nalazimo tek u sedamnaestom veku n. e. pod naslovom „Zapisi o učenju mudraca iz perioda Ming” (*Mingru xue'an*) autora *Huang Zongxia* (1610-1695) u kome su mislioci iz perioda Ming (1369-1644) svrstani po školama. Autor je ovaj pregled u potpunosti sačinio na osnovu sopstvenog istraživanja izvora i nastojao je da delo određenog mislioca sažme u jedno osnovno

¹ Ovo delo prevedeno je na engleski: E.B. Cowell i A. E. Gough (prev.), *The Sarvadarshanasamgraha of Madhavacharya*, New Delhi: D. K. Printworld, 2016.

načelo.² Kasniji pregled mislilaca iz perioda Song i Yuan dovršio je tek njegov sin. I delo *Huang Zongxia* značajno je i za savremenu istoriografiju.

Karakter antičke filozofije

Reč „filozofija” za nas je pre svega naziv za akademsku disciplinu. Filozofija se može studirati na univerzitetu, može biti napisan doktorski rad o filozofiji, i mnoga savremena filozofska dela nisu ili su tek vrlo teško razumljiva onome ko nema filozofsko obrazovanje. Filozofi kao da pišu prevashodno za svoje stručne kolege, kao medicinski stručnjaci ili hemičari. Bavljenje filozofijom je teorijska delatnost. U najboljem slučaju možemo reći da bi određena filozofska shvatanja, pre svega u oblasti etike i političke i socijalne filozofije, mogla imati i praktične konsekvencije, ali se akademski filozofi uopšte uzev malo bave upravo ovim praktičnim konsekvencijama.

To nije uvek bilo tako čak ni u istoriji zapadnog mišljenja. Na to su nam skrenuli pažnju pre svega Pjer Ado (*Pierre Hadot*) u nizu dela i Marta Nusbaum (*Martha Nussbaum*), recimo u knjizi *Terapija žudnje* (*The Therapy of Desire*): bavljenje filozofijom u antičkoj Grčkoj nije bilo pre svega teorijska delatnost, već način života. Ado piše:

Ne smemo, naravno, potceniti izuzetnu sposobnost antičkih filozofa da razviju teorijsku refleksiju o najsuptilnijim problemima teorije saznanja, logike ili fizike. Ali ova teorijska aktivnost mora biti smeštena u drugačiju perspektivu od predstava koje u današnje vreme imamo o filozofiji. Počnimo time da se, svakako već od Sokrata, izbor određenog načina života ne donosi na kraju procesa filozofske delatnosti, kao neka vrsta dodatka, već, naprotiv, na početku tog procesa [...] i taj izbor u izvesnoj meri određuje i samo učenje [...] Drugo, izbor i odluke nikada se ne donose u osamljenosti: ni filozofija ni filozofi nikada ne postoje bez grupe, zajednice, jednom rečju filozofske „škole” [...] koja od pojedinca zahteva potpunu promenu načina života, preobražaj celokupnog postojanja, što konačno znači želju

² Delom prevedeno: Julia Child i Fang Chaoying, *The records of Ming scholars*, Honolulu: University of Hawaii Press, 1987.

da se postoji i živi na određeni način.³

A Marta Nussbaum o poznoantičkim grčkim i rimskim filozofima piše:

Helenističke filozofske škole u Grčkoj i Rimu – epikurejci, skeptici i stoici – smatrali su da je filozofija način da se uhvati u koštac sa najbolnijim problemima ljudskog života. Ove škole su filozofa videle kao saosećajnog lekara čije veštine mogu izlečiti mnoge sveprisutne oblike ljudske patnje. Filozofijom se nisu bavili kao izolovanom intelektualnom tehnikom čija je svrha da demonstrira inteligenciju, već kao angažovanom i ovozemaljskom veštinom da se nose sa ljudskom patnjom.⁴

Opredeliti se za filozofiju – koja se od Platona i naziva ovom rečju – znači pre svega opredeliti se za određeni način života u kome su podjednako važni refleksija i određena pravila života. Ponekad ova pravila života nemaju prepoznatljivu vezu sa filozofskom refleksijom. Tako je u pitagorejskom bratstvu postojalo pravilo da se ne jede pasulj „jer u njemu su duše umrlih” ni da se ulazeći kroz vrata stane na prag, ali nije nam poznat razlog. Većina ovih životnih pravila bila je naravno povezana sa ciljem filozofije, pri čemu treba imati na umu da cilj filozofskog života nije bio izveden iz filozofske teorije, već pre obrnuto.

Pravila o načinu života važe, razume se, unutar jedne zajednice. Tu zajednicu čini pre svega duboka veza između učitelja i učenika. Pozicija učitelja nije bila ona koju danas ima moderni profesor čije mesto može zauzeti ili naslediti neki drugi profesor. Veza između učitelja i učenika je doživotna. Tako se, recimo, u antičkom konfucijanskom delu *Mencije*, sledbenicima takozvanih „agrarnih utopista” zamera što su posle smrti svog (konfucijanskog) učitelja tražili drugog učitelja.

Kao i u staroj Grčkoj, u Indiji i Kini učenje je uglavnom prenošeno usmenim predanjem učitelja svojim učenicima. Zato često nisu sa-

³ Pierre Hadot, *Qu'est-ce que la philosophie antique?* Paris: Gallimard, 1995, pp. 17-18. (Pjer Ado, *Šta je antička filozofija?*, Fedon, 2009)

⁴ Martha Nussbaum, *The Therapy of Desire*, Princeton, 1994, p. 3 (Marta Nussbaum, *Terapija žudnje*, Mizantrop, 2019.)

čuvani spisi; ponekad nisu ni postojali, ili su izgubljeni jer je u određenom trenutku bilo prekinuto prenošenje učenja od učitelja na učenika. Ali ni sačuvani spisi katkad nisu dovoljni da bi se stekao uvid o samom učenju i onom što se odigravalo unutar filozofskih škola. Neki spisi koji su nam poznati bili su namenjeni isključivo širokoj publici, kao što je slučaj sa Platonovim dijalogima. Postoje naznake da je Platon pored toga podučavao i u svojoj školi, ali da to učenje nikada nije zapisano. Sam Platon u svom *Sedmom pismu* piše:

I zato nijednom ozbiljnom čoveku, kada se radi o ozbiljnim stvarima, ni na kraj pameti neće pasti da to prenese u spise i kao plen izruči zlonamernosti i nerazumevanju.⁵

Kod Aristotela je upravo obrnuto: dijalozi koje je pisao za široku publiku izgubljeni su, osim nekoliko fragmenata, ali su zato sačuvane neke vrste „beležaka sa predavanja”.

Spisi koji su nam preneti iz indijske i kineske tradicije zbog svoje sažetosti i ezoteričnog jezika graniče se s nerazumljivim. To važi recimo za indijske sutre i za kineski spis *Laozi*. Ovi spisi verovatno uopšte nisu bili namenjeni širokoj čitalačkoj publici; oni su bili tek podsetnici za upućene i mogli su postati razumljivi tek uz propratno objašnjenje učitelja. Učenicima je nekad čak bilo zabranjeno da ezoterično učenje, recimo daoističke spise o besmrtnosti, prenese na papir.

Učitelj je naravno imao mnoge učenike ili sledbenike, iako u većini slučajeva ne možemo dokučiti koliko ih je bilo i ko su oni tačno bili. Učitelj i učenici su nekada živeli u pravim životnim zajednicama u kojima su važila stroga pravila, poput onih u pitagorejskom bratstvu, ali u većini slučajeva o tome ne znamo mnogo.

U zbirci *Lunyu*, ili *Besede ili Analekti*, Konfucije svog učenika, koji je bio u službi moćnika u državi Lu, kori što se kasno vratio kući. Učenik odgovora da je bio zauzet važnim državnim poslovima. Konfucije na to uzvraća: „Da su poslovi stvarno važni, svakako bi pozvali mene. To mora da su bile tričarije.” Ovaj odlomak je važan jer iz njega zaključujemo da je Konfucije živeo zajedno sa svojim učenicima, što posredno potvrđuju i druge naznake.

⁵ Plato, *Verzameld werk*, prevod Xaveer de Win, Tom V, p. 153 (Platon, *Državnik/Sedmo pismo*, Liber, 1977)

Oni koji su težili mudrosti nekad su to pokazivali i nošenjem posebne odeće. U staroj Grčkoj je to bio „ogrtač filozofa”, kratki, otvoreni ogrtač, iako nam nije poznato ko ga je nosio i u kojim prilikama. U antičkoj kineskoj literaturi nalazimo mnoge naznake da su sledbenici Konfucija nosili posebnu staromodnu odeću sa širokim rukavima i specijalnim pojasom, čemu se poznati konfucijanski filozof Xunzi podsmevao.

Filozofija i religija

Već smo ukazali na to da je u Indiji termin „filozofija”, *darshana*, prvobitno označavao doktrine povezane sa religioznim uverenjima. I filozofija i religija sadrže stavove o načinu života i mestu čoveka u svetu i stoga se postavlja pitanje kakva je razlika između filozofije i religije i kako ih razgraničiti. Na ovo pitanje ne možemo dati definitivni odgovor.

Pre svega nije sasvim jasno šta je tačno religija ili vera. Skloni smo da pod tim podrazumevamo monoteističke religije kakve su hrišćanstvo, judaizam i islam, ali hinduizam, budizam, konfucijanizam i daoizam nimalo se ne uklapaju u tu sliku. Hinduizam poznaje mnoštvo bogova, iako u hinduizmu ima i pravaca koji se obraćaju prvenstveno jednom bogu. Izvorni budizam zapravo i nema pojam boga, iako se Budi ukazuje čast i mada su kasnija budistička narodna verovanja preuzela mnoge bogove iz hinduizma, čak i u Japanu. I Konfuciju se ukazuje čast u konfucijanskoj tradiciji, te je nekada i svaki grad u Kini imao svoj Hram Konfucija, ali Konfucije nije bio božanstvo, a čast su mu ukazivali samo obrazovani. U daoizmu je *Put, Dao*, ono najviše, ali njemu se ne ukazuje čast već Put treba slediti. U kasnijim fazama i u daoizmu postoji mnoštvo božanstava, od kojih su neki Laozi, „Stari učitelj” i Huangdi, „Žuti car”. Sa ili bez pojma boga, sva ova uverenja poznavala su sopstvene rituale.

Pojam boga se dakle teško može uzeti kao kriterijum za religiju. Rituali još manje, jer mnogi rituali imaju izrazito sekularni karakter, recimo imenovanje novog kabineta, ili dodeljivanje doktorske titule. Drugi mogući kriterijum je pozivanje na svete spise. Za hrišćanstvo je Biblija božanski nadahnut spis, za islam je to Kuran, za hinduizam Vede. Ali i ovde se suočavamo s problemima. Budizam se doduše

poziva na reči Bude, ali Buda je pre svega čovek, ne božanstvo. Za konfucijanizam je najviša mudrost sadržana u klasičnim spisima kakvi su *Shujing* ili „Knjiga istorije” i *Shijing* ili „Knjiga pesama”, ali ovi i drugi klasični spisi nisu rezultat božanske inspiracije, već delo velikih mudraca drevnih vremena. Dakle, ili je konfucijanizam religija bez boga, ili kriterijum svetih spisa nije dovoljan kriterijum.

Treća mogućnost razgraničenja filozofije od religije bila bi ova: religija se poziva isključivo na autoritet otkrovenja, filozofija koristi argumente. Ali i ovaj kriterijum suočava se sa teškoćama. U mnogim spisima koje svrstavamo u filozofiju i koji u svakom slučaju nisu religiozni spisi – kao *Neiye* i *Laozi* koje ćemo kasnije razmotriti – uopšte se ne koristi argumentacija. I u mnogim spisima indijske i kineske tradicije jedini argument je pozivanje na autoritet učitelja ili mudraca iz drevnog doba. I obrnuto, u izrazito religioznim tradicijama i te kako se koristi argumentacija.

U ovoj knjizi bavićemo se pre svega spisima u kojima se raspravlja o temama koje sa stanovišta savremene filozofije prepoznamo kao više ili manje filozofske. Ali mnogi spisi recimo budističke ili daoističke tradicije pokazuju dva lica i otuda ne možemo napraviti jasno razgraničenje spisa koje nazivamo filozofskim i u tom smislu različitim od religioznih spisa.

Filozofski spisi

U savremeno doba filozofija se predstavlja u vidu članaka ili knjiga koje imaju argumentativni karakter i u tom smislu se suštinski ne razlikuje od objavljivanja naučne literature. Neki antički filozofski spisi ne odstupaju mnogo od ove forme, recimo dela Aristotela ili konfucijskog filozofa Xunzi-a. Ali neki raniji (često i kasniji) filozofski spisi imaju sasvim drugačiju formu.

Veliki deo antičke filozofske literature napisan je u formi dijaloga, razgovora između učitelja filozofa i njihovih učenika, ponekad između učitelja i vladara njihovog doba, ili između učitelja i filozofskih suparnika. Primer za ovo poslednje nalazimo recimo u ranim Platonovim dijalozima (*Gorgija* i *Parmenid*) i u dijalozima spisa *Mencije* (oko 300 g. p. n. e.). Ličnosti u ovim dijalozima su istorijske figure prepoznatljive savremenima, iako mi danas ne znamo tačno ko su oni bili.

Postoji nekoliko razloga za izbor dijaloga kao forme. Kako u antičkoj Grčkoj tako i u antičkoj Kini, verovatno i u Indiji, nastanak filozofskog mišljenja bio je blisko povezan sa obrazovanjem učenika kao pripremom za javni život. Nastava se odvijala tako što je učitelj usmeno podučavao učenika, i nije – ili tek vrlo retko – koristio pisane tekstove jer u to vreme jednostavno nisu postojali. Otuda je razumljivo da je pisano predanje o najstarijoj filozofiji imalo oblik zabeleženih reči učitelja u razgovoru sa učenicima, a oni su nastojali da učiteljeve reči prenesu što doslovnije. Dijalog je verovatno tek kasnije postao literarni uzor i korišćen je bez jasne unutrašnje veze sa sadržajem dijaloga. Platonovi dijalozi su kao forma bili vrlo uspešni te su ih potom mnogi sledili. Forma dijaloga ponekad je verovatno birana kako bi se citiranjem učitelja pridao autoritet navedenim tvrdnjama.

Najstariji filozofski dijalozi se pak međusobno veoma razlikuju. U ranim Platonovim dijalogima Sokrat postavlja pitanja drugima, a predmet razgovora je najčešće određena vrлина ili sposobnost: hrabrost, pobožnost, pravednost. Karakter dijaloga pokazuje kako Sokrat nastoji da stekne opšti uvid o određenoj vrlini. Ako čovek poseduje takav opšti uvid, onda je stvarno u stanju ne samo da deluje u skladu s tom vrlinom, već drugačije i ne može da deluje, kako se tvrdi u dijalogu *Hipija Manji*. Ispravan uvid sam po sebi vodi ka ispravnom delanju jer niko svesno i voljno ne čini ono što je pogrešno. Sokrat pri tom nije znalac koji već poseduje takav opšti uvid, naprotiv, on se hvali jedino time što zna da ništa ne zna i zajedno sa učesnicima u razgovoru traga za pravim odgovorom.

Dijaloge nalazimo i u najstarijoj indijskoj filozofskoj literaturi, *upanišadama*, knjigama mudrosti koje se nadovezuju na *Vede*, svete spise nastale tokom drugog milenijuma p. n. e. U njima učitelj ili mudrac strpljivo objašnjava sledbeniku sve što je značajno. Tekstovi ponekad sadrže odgovor na postavljeno pitanje ili su jednostavno duga izlaganja. Jedan od najstarijih spisa je *Brhad-aranyaka upanišada* (oko 80

Maitreji reče: „Ako bi, gospodaru moj, cela zemlja i sva bogatstva bila moja, da li bih stoga postala besmrtna?”

„Ne” reče Jađnjavalkja „život bi ti bio poput života bogatih; ali nema nade u besmrtnost kroz bogatstvo.”

Maitreji reče: „Ako mi ne daruje besmrtnost, šta imam od bogatstva? Recite mi, gospodaru, sve što znate!”

Jađnjavalkja tad reče: „Umilne su ti reči, kao i ti što si. Dođi i sedi da ti objasnim. Ali, pažljivo me slušaj dok izlažem.”⁶

Ovakav oblik dijaloga jedan od mojih kolega okarakterisao je kao „gerontokratiju”, (intelektualnu) vladavinu starih. Neki su već ukazali na to da sledbenik, u ovom slučaju Maitreji, mora u izvesnom smislu da ukrade znanje od mudraca jer on sam ne želi da ga oda.

Drugačiji je pak karakter dijaloga koje Konfucije (551- 479 p. n. e.) vodi u već pomenutom spisu *Lunyu*. Konfucije odgovora na pitanja i primedbe učenika ili vodi razgovore s moćnicima svoga doba i često daje odgovor na neko pitanje, katkad i samostalne primedbe. Dijalozi su kratki, često samo jedno pitanje ili primedba nakon čega sledi učiteljev odgovor. Evo primera takvog razgovora sa učenikom:

Sima Niu upita o ljubavi. Učitelj reče: „Onaj ko je u ljubavi, sa rečima pažljivo, oprezno postupa.”

Sima Niu upita: Da li se za onoga ko sa rečima pažljivo, oprezno postupa, može reći da je čovek Ljubavi?

Učitelj reče: Pa ako je Ljubav teško u praksu sprovesti, zar nije prirodno da se sa rečima pažljivo, oprezno postupa?!⁷

Reč koja je ovde prevedena kao „sa rečima pažljivo, oprezno postupati” može označavati i govornu manu ili zamuckivanje. Sima Niu dakle čuje odgovor da je „u ljubavi onaj ko ima govornu manu” i prilično je iznenađen. Odgovor se može razumeti tek iz šireg konteksta:

⁶ *Brhad-aranyaka upanišada* 2.4.2, prevod: Bruno Nagel, preuzeto iz zbornika *Dvadeset pet vekova filozofije Istoka (25 eeuwen Oosterse filosofie*, red. Jan Bor, Karel van der Leeuw, Amsterdam, Boom, 2003, p. 52.)

⁷ *Lunyu (Besede)*, 12.3

Sima Niu je u spisu *Lunyu* poznat kao ne odveć vispren, uz to i brbljiv. Učitelj mu, dakle, na ovaj način ukazuje na nedostatke koji stoje na putu njegovom samousavršavanju, naime da ne treba toliko da brblja. Ovo je karakteristično za Konfucijeve *Besede* ili *Lunyu*: učiteljev odgovor uvek je prilagođen onome kome je upućen i ne odgovora na sadržaj pitanja, već pre daje neku vrstu uputstva sagovorniku. Konfucije dakle, za razliku od Sokrata, nastupa kao onaj ko poseduje pravi uvid, ali ga ne saopštava jer svako sam mora dosegnuti taj uvid.

I u evropskoj filozofskoj literaturi održala se tradicija pisanja dijaloga, ali drugačijeg karaktera. Ciceronovi i Senekini dijalozi očigledno su napisani po uzoru na Platona. U kasnijim periodima evropske filozofije dijalozi se uglavnom odvijaju između fiktivnih ličnosti; ova vrsta dijaloga dostiže vrhunac u renesansi i osamnaestom veku.

U indijskoj filozofiji primere dijaloga nalazimo u budističkim sutrama. Kao dokaz da se navode Budine reči, dijalozi na početku koriste formu: „*Ovako sam čuo*”, literarni prorede koji nalazimo i kod Platona. Izlaganje često počinje pitanjem jednog od sledbenika i ponekad biva prekidano novim pitanjima. Mudrac katkad, poput Sokrata, postavlja pitanja sledbeniku kako bi on sam dokučio ispravan odgovor.

Ovaj oblik dijaloga u kome „učenik pita a učitelj odgovara” postojao je i u kineskoj tradiciji. Takav dijalog nalazimo recimo u delu velikog sholastičkog filozofa *Zhu Xija*, (dvanaesti vek) u idealističkoj filozofiji *Wang Yangminga* (šesnaesti vek) i u zenbudističkoj literaturi (vidi poglavlje o zen budizmu). U zenbudističkoj literaturi dijalog ponekad poprima apsurdne forme, verovatno pod uticajem *Zhuan zija*, (oko 300. p. n. e.) koji na pozornicu izvodi izmišljene ličnosti i bića, životinje i mitska stvorenja. Zhuang Zi je tako postao jedan od najzabavnijih filozofa svih vremena.⁸

Drugi oblik filozofskih spisa su izuzetno kriptični tekstovi koji se graniče s nerazumljivim, često sačinjeni od redova sa određenim brojem reči, ponekad rimovanih. Takvim spisima pripadaju recimo *Neiye* i *Laozi*, koji će biti citirani u poglavlju o besmrtnosti. I u indijskoj tradiciji nalazimo takve spise: hinduističke sutre kao Patanjalijeve *Joga-sutre* i neki spisi Mahajana budizma, zamišljeni kao veoma

⁸ Vidi: *Zhuang Zi: De Volledige Geschriften. Het grote klassieke boek van het taoïsme, prevod Kristofer Schipper*, Amsterdam, Uitgeverij Augustus, 2011 (*Čuang Ci, Sabrana dela, Velika klasična knjiga daoizma*).

sažeto učenje, recimo *Mulamadhyanikakarika* Nagarjune i „Dvadeset stihova samo o svesti” (Vimshatika, *Wei-shi ershi lun*) Vasubandhua, koji su preneti samo u prevodu na kineski i tibetanski. Ovi spisi su, razume se, prvobitno sadržavali učiteljevo objašnjenje, a kasnije su dopunjeni opširnim komentarima.

Treći oblik filozofskih spisa su komentari. Veliki deo filozofske literature, u Indiji, Kini i Evropi, ima formu komentara ili podkomentara na starije, klasične spise. Komentari su nekad deo teksta, to znači da komentator prekida tekst i daje objašnjenje o autorovim mislima, pri čemu i sam koristi ranije komentare (vidi ilustraciju 1.1). Komentari su ponekad posebna dela uz izvorni spis sa objašnjenjem celine autorovog dela. Ova tradicija pisanja komentara često je vodila pogrešnom zaključku da su jedino u staro doba postojala stvaralačka dela i da je celokupna potonja tradicija samo objašnjenje tih dela. Pri tom se pak previđa da su kasniji autori u delima prethodnika zasigurno preopoznavali sopstvena shvatanja, a često su i sasvim različito tumačili iste autore. Drugim rečima, forma komentara prikriva razvoj ideja koji je nesumnjivo postojao.